

OGLED O ISTOČNOJ HERCEGOVINI NA HRVATSKOME KULTURNOM ZEMLJOVIDU

Domagoj Vidović
Zagreb

Sažetak: Rad je svojevrstan vodič kroz hrvatsku jezičnu, književnu i kulturološku baštinu istočne Hercegovine. U uvodnome se dijelu iznose temeljni demografsko-povijesni podatci, zatim pojedine antroponomastičke činjenice i dijalektološki podatci, a središnji dio rada čini povijesni pregled razvoja istočnohercegovačkoga odvetka hrvatske književnosti, od srednjovjekovnih spomenika anonimnih autora do književnih uradaka hrvatskih književnih velikana.

Ključne riječi: istočna Hercegovina, povijest književnosti, antroponomastika, dijalektologija

ISTOČNA HERCEGOVINA KAO HRVATSKA *TERRA INCOGNITA*

Kad biste prosječnoga Hrvata upitali koja mu je prva asocijacija kad spomenete istočnu Hercegovinu, jamačno biste od mnogih čuli kako je riječ o dijelu Hercegovine koji uglavnom nastanjuje srpsko stanovništvo, rijetki bi se prisjetili da su na zapadnome i južnome rubu toga područja Hrvati i danas većinsko stanovništvo, još rjeđi da je to područje tisućljetne Trebinjsko-mrkanske biskupije, najstarije biskupije u Bosni i Hercegovini osnovane nakon hrvatske doseobe i više od dvjesto godina starije od najstarije pravoslavne crkvene ustrojbene jedinice na tome području, jedne od čak deset (nad)biskupija koje su djelovale na području povijesne Crvene Hrvatske (uz Stonsku, Risansku, Kotorsku, Budvansku, Svačku, Pilotsku i Drivašku te Dubrovačku i Barsku nadbiskupiju, s tim da je Dubrovačka nadbiskupija 1828. postala

biskupijom), a tek vrlo zanimani da je još na prijelazu iz XIX. stoljeća u XX. stoljeće u biskupijskome središtu Trebinju živjelo oko 45 % muslimana, 36 % katolika i 18 % pravoslavaca (stanovništvo se tad popisivalo po vjeroispovijesti, a među katolicima su uvjerljivo pretežali Hrvati). Već po popisu iz 1931. udio se katolika u Trebinju smanjio za trećinu te je među 6242 Trebinjaca bilo 695 (11,13 %) katolika, a shematizam je Katoličke Crkve iz 1939. u trebinjskoj župi zabilježio 1348 katolika.

Predrasude uvjetovane nepoznavanjem mjesne povijesti dovele su do toga da čak i mjesno stanovništvo nerijetko izbjegava zemljopisnu odrednicu istočna Hercegovina za područje istočno od rijeke Neretve iako su Hrvati sve donedavna nastanjivali i gore sjeveroistočne Hercegovine, a i danas su ondje, premda uglavnom protjerani, vlasnici golemih prostranstava pogodnih za bavljenje stočarstvom. Upravo se negdje u tim prostranstvima, u Borču, nalazi selo Tomišlje, čije bi se ime izravno moglo povezati s jednom od inačica narodnoga (i kraljevskoga) imena Tomislav, a da mu ime nije, poput Tomislavgrada (nekoć Županjsca i Duvna) i Tomislavovca (nekoć Kozla), nastalo preimenovanjem. Sve do 1953. znatna je hrvatska manjina živjela u samome gradu Trebinju (bilo ih je 485 i činili su gotovo 8 % u gradskoj općini iako ih je tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća ubijeno 58 te su 1949. iz grada protjerane franjevke), znatan je udio Hrvata živio u Bjelimićima na granici konjičke i kalinovičke općine, a još 1991. Hrvati su bili većinom u Seljanima (bilo ih je 58 od 100 stanovnika) u nevesinjskoj općini (ondje su i po popisu iz 2013. činili polovicu od desetorice stanovnika toga sela iz kojega je većina Hrvata 1992. protjerana nakon što ih je 12 ubijeno). Bisanje zemljopisne odrednice istočna Hercegovina iz svehrvatske memorije ostatke bi ostataka istočnohercegovačkih Hrvata i njihove potomke lišilo prava na nadu te prepustilo isključivo uspomenama.

Iz pisanja se ne samo stranih nego i hrvatskih medija, pa i nekih znanstvenika, razabire kako je mnogima nepoznata i administrativna podjela Bosne i Hercegovine, pa su tako i neki naši javnici i strani mediji, pišući o podrijetlu Ruđera Boškovića, Orahovi Do, rodno mjesto Nikole Boškovića, oca glasovitoga hrvatskog znanstvenika, smjestili u srpski entitet u Bosni i Hercegovini iako je lako provjerljivo da pripada

Općini Ravno unutar Federacije BiH. Radi hrvatske je javnosti važno napomenuti kako Orahovi Do, u koji se prva pravoslavna obitelj doselila tek početkom XX. stoljeća, ni danas nije rubno hrvatsko naselje jer je najjugoistočnije naselje s hrvatskom većinom u negdašnjoj Općini Trebinje do 1991. bilo selo Kalađurđevići u Trebinjskoj šumi, smješteno dvadesetak kilometara istočnije, iza zloglasnoga Golubova kamena odakle je sa zaposjednutoga hrvatskog prostora napadan Dubrovnik. Nakon Domovinskoga rata najjugoistočnije je naselje s hrvatskom većinom postalo Uskoplje, selo tik uz Ivanjicu, iznad Župe dubrovačke, u kojemu živi povećani broj hrvatskih doseljenika. Prije samo stotinjak godina naselja je sa znatnim udjelom Hrvata bilo i pred samim Trebinjem (primjerice, Pridvorci i Lastva). Hrvati su i danas većinom u Kotezima i Prhinju u sjevernome Popovu, koje je uglavnom pripalo srpskomu entitetu, a većina su u dijelu Popova koje pripada Općini Ravno. Istočni je hrvatski etnički rub u Trebinjskoj šumi, a prostor se s hrvatskom većinom nakon Domovinskoga rata čak i pomaknuo još nekoliko kilometara na istok (iz Kalađurđevića u Uskoplje) nakon pet stoljeća povlačenja. Kako je riječ o području pogođenom snažnim iseljavanjem, mala je to pobjeda, ali ipak ohrabruje te je svojevrsnom uvertirom u borbu za strateški vrlo važnu Ivanjicu koja je ključ opstanka Općine Ravno, pa, usudio bih se ustvrditi, i hrvatskoga jugoistočnog ruba u Bosni i Hercegovini. Upravo zbog geostrateške važnosti spomenutoga područja ne smiju se zaboraviti ni istočna Hercegovina ni svi spomenuti toponimi jer kad ih zaboravimo, onda ih se i odričemo, a kad ih se odrekemo, drugi na njih polažu pravo. Uostalom, upravo su današnji stanovnici donje Hercegovine (tzv. Humnine) najmnogobrojniji posjednici u gornjoj Hercegovini (o čemu svjedoče i osmanlijski dokumenti), pa bi se time odrekli vlastite djedovine.

OSOBNNA IMENA HRVATIN I HRVOJE KAO BILJEZI HRVATSTVA OD XIII. STOLJEĆA

U istočnoj su Hercegovini osobna imena Hrvatini i Hrvoje potvrđena od XIII. stoljeća, i to na cjelokupnome području od Zažablja u neumskome zaleđu preko Popova, Trebinja, Dabra i Bileće do Nevesinja i Foče,

a iako se tamošnje Hrvate često nastoji prikazati kao potomke Vlaha, udio je vlaškoga sloja, za razliku od unutrašnjosti Balkana gdje su Vlasi očuvali i materinski romanski jezik, u mjesnim govorima, antroponimiji i toponimiji zanemariv što znači da su, koliko god da ih je bilo, zarana jezično i etnički pohrvaćeni. Na koncu, tijekom XVII. stoljeća na istočnoneretvanskome području na tadašnjemu je mletačkom ozemlju djelovala tzv. hrvatska milicija sastavljena uglavnom od prebjega iz istočne Hercegovine, a gradački su župnici u XVIII. stoljeću gore sjeverne Hercegovine, u kojima je pretezalo srpsko stanovništvo, nazivali srpskim planinama jasno naznačujući da srpski element ne smatraju svojim.

POVIJESNI I SUVREMENI IKAVIZMI I ŠČAKAVIZMI U ISTOČNOJ HERCEGOVINI

Istočna je Hercegovina zanimljiva i iz perspektive jezične povijesti i iz perspektive suvremenoga dijalektološkog stanja. Naime, iz natpisa na stećcima i iz povijesne toponimije uočava se kako su se štokavski ikavski govori uoči osmanlijskih osvajanja prostirali znatno istočnije i znatno sjevernije nego danas. Danas je granica između ikavskih i (i)jekavskih govora ugrubo na Neretvi, a proučavanjem povijesnih vrela (poglavito ćirilčnih natpisa) s popriličnom se sigurnošću može ustvrditi da su se ikavski govori prostirali sve do Trebinja na istoku (i samo se Trebinje vrlo često nazivalo Tribinje, naselje Necvijeće istočno od Trebinja Necviće, naselje Šćenica u Trebinjskoj šumi Stinica, a u povijesnoj su antroponimiji još na početku XVIII. stoljeća potvrđena osobna imena Cvitko i Stipko te prezime Korinić, i to u područjima u kojima Hrvata danas nema) i Nevesinja na sjeveru (brdo Vjenčac u srednjovjekovlju se nazivalo Vinačac). Ikavicom su, kako navodi Konstantin Jireček, pisali pisari pisarnice vojvode Sandalja Hranića u Ljubomiru, a Marko Vego navodi kako je kasnosrednjovjekovna ikavica u Popovu i Trebinju „možda (...) prastari ostatak iz doba doseljenja južnih Slavena u te krajeve”. Da Marko Vego nije imao motiva ikavizirati istočnu Hercegovinu (s obzirom na to da ju je to automatski značilo kroatizirati), dokaz je podatak o tome kako je 1938. prešao na pravoslavlje. Ujedno su čak i danas u

toponimiji istočne Hercegovine zabilježeni šćakavski prežitci, od Hutova do pred samo Trebinje (npr. Gradovišća u Hutovu te Lanišće i Sačivišća u Popovu), a šćakavskih prežitaka ima i u Boki kotorskoj (npr. toponim Stražišće u Škaljarima pred Kotorom zabilježio je Cjelimir Stanić 1978.). Pritom treba napomenuti kako i šćakavskim i ikavskim govorima govore gotovo isključivo Hrvati i Bošnjaci te tek mali broj Srba, pa je iz navedenih podataka razvidno da je hrvatski jezični (a time i etnički) prostor nekoć obuhvaćao znatno veće dijelove istočne Hercegovine nego što ih obuhvaća danas.

OD POČETAKA PISMENOSTI DO SUVREMENE KNJIŽEVNOSTI

Iako istočnohercegovačka književna i kulturna baština nije toliko bogata koliko dubrovački i bokeljski odvjetak hrvatske književnosti i kulture, poglavito nakon osmanlijskih osvajanja, njezino se mjesto unutar hrvatske kulture ne smije zanemariti. Koncem XII. stoljeća nastaje *Evandelistar kneza Miroslava* koji se, u klasičnoj maniri hrvatskoga ekskluzivnog nacionalizma, desetljećima prešućivao u hrvatskoj filologiji sve dok na njega, kao na djelo koje pripada (i) hrvatskoj kulturi, nije počela upozoravati Benedikta Zelić-Bučan, u čemu je nakon nje dosljedan Milko Brković. Dotad su se „zapadnim” uresima (među kojima i motivima hrvatskoga pletera) i antroponimiji (tek je koncem prošloga stoljeća don Ivica Puljić upozorio kako se Ivan Krstitelj u *Evandelistaru kneza Miroslava* nazivao „zapadnim imenom” Žvan Batista) čudili ruski i srpski paleografi. Benediktinski samostan svetoga Petra u Polju, osnovan u XI. stoljeću na temeljima porušene starokršćanske bazilike u Čičevu kod Trebinja, bio je duhovno središte Trebinjsko-mrkanske biskupije te je morao imati i skriptorij, a 1906. na njegovu je mjestu podignuta pravoslavna crkva te nedavno Petropavlovski manastir. Na povijesnome području Trebinjsko-mrkanske biskupije nastalo je i *Čajničko evanđelje* pisano hrvatskom ćirilicom i glagoljicom, čijim je dijelom glagoljični zapis, nešto mlađi od temeljnoga ćiriličnoga teksta, kao pokazatelj prisutnosti glagoljaša na samome rubu Bosne, o čemu su nekoć pisali Krunoslav Draganović i Herta Kuna, a danas se katolicima u Foči i Čajničju akribič-

no bavi Anton Šarac. Drugi su dokaz ikavski zapisi mjesnih toponima među kojima su oni koji su i danas najpoznatiji. Mjesni su Hrvati, naime, Sutjesku i Tjentište nazivali Sutiskom i Tintištem. Ikavskih je odraza bilo i na stećcima, a da su ikavci bili i mjesni muslimani pokazuje muslimanski kalendar iz 1550. koji je u Foči pronašao Fehim Spaho. U njemu se prvi mjesec u kalendaru naziva *sičanj*. Između 1560. i 1565. datira se i *Kunovski zapis* pronađen u okolici Foče sastavljen od hrvatskoga teksta pisanoga hrvatskom ćirilicom i latinskoga teksta. Treći je dokaz hrvatske prisutnosti osobno ime Hrvatina koje je 1475./1477. nosio fočanski knez. Da su Hrvati u Foči i Čajniču preživjeli osmanlijska osvajanja, pokazuje činjenica da je 1610. barski nadbiskup Marin Bizzi pohodio katolike u Foči i Čajniču, a 1612. u Foči je propovijedao isusovac Bartol Kašić, i to dalmatinskim jezikom (*dalmatico idomate*), te bilješke Evlije Čelebije iz 1662. iz čijega je sadržaja razvidno da je u Foči postojala katolička crkva u kojoj su se okupljali mjesni katolici, među kojima je bio znatan udio potomaka dubrovačkih naseljenika iz XV. stoljeća. Posljednji potomci starosjedilačkih Hrvata iz fočanskoga kraja spominju se 1882. u selu Ivanovići sjeveroistočno od Foče, a čini se da su u čajničkome kraju opstali i duže jer su 1895. isključivo Hrvati nastanjivali naselje Mrković-Kolo (danas Marković-Kolo) sjeverno od Čajniča.

Hrvatska je književnost u istočnoj Hercegovini četveropismena jer su se uz latinicu, glagoljicu i ćirilicu njezini autori služili i arebicom, kojom su uglavnom pisali autori obuhvaćeni nazivom *aljamiado*-književnost ili adžamijska književnost, tj. književnost pisana arapskim pismom, a nearapskim jezikom, u našem slučaju hrvatskim. Najstariji je cjeloviti književni tekst napisan tim pismom pjesma *Hrvat türkisi* (u prijevodu *Hrvatska pjesma* ili *Pjesma na hrvatskome*). Njoj je Mehmed Erdeljac 1588. ili 1589. najvjerojatnije bio zapisivačem te je u njoj ušćevano hrvatsko ime. Usto je ona svojim petrarkističkim manirom (kao i još neke pjesme nepoznatih autora poput pjesme *Otkad tebe nisam, gospo, vidio*) pokazateljem kako je u prvim desetljećima hrvatska *aljamiado*-književnost bila uklopljena u hrvatske književne tijekove, a da ih je donekle i oblikovala, pokazuje hrvatski barokni spjev *Derviš Stijepe Đurđevića* (1579. – 1632.) u kojemu je glavni lik muslimanski isposnik. Hasan Ka-

imija (prva polovica XVII. st. – 1691./1692.), pak, u pjesmi *O osvojenju Kandije* (1669.) zapisuje stihove *Nemojte se klatiti, / i Hrvatom mlatiti. / Zlatom ćete platiti / kad vam ode Kandija*. U njima Mlečane upozorava da se zbog svojih neuspjeha u Kandijskome ratu (1645. – 1669.) ne osvećuju Hrvatima jer će za takve postupke odgovarati. Ti stihovi donekle podsjećaju na pozive na svehrvatsko jedinstvo hrvatskih začinjavaca te humanista i renesansnih pisaca tijekom prvih stoljeća turskih osvajanja hrvatskih zemalja, dakako na drukčijoj osnovi. Kad je riječ o pučkoj kulturi, zanimljiv je i primjer jedne ljekaruše (zapisa o pučkoj medicini) pisane arebicom usporedive sa srodnim djelima bosanskih franjevac. Važno je pritom napomenuti kako su mnoga djela pisana arebicom bila ikavska, od prvih pjesama pisanih tim pismom kao što je *Hod'te nama vi na viru* Muhameda Hevajia Uskufija iz okolice Tuzle (1601./1602. – nakon 1652.) do prve knjige tiskane arebicom u Sarajevu, *Ilmihala* Mostarca Omera Hume (1808. – 1880.). Iako su autori tekstova pisanih arebicom uglavnom bili muslimanske vjeroispovijedi, njome su pisali i katolici. Tako Muhamed Huković u studiji *Alhamijado književnost* (objavljenoj u priručniku *Od antičke književnosti do prosvjetiteljstva (studije) I*; Sarajevo, 1982.) upućuje na ranonovovjekovni prijevod stihova iz psalama Davidovih zapisan arebicom iz kojega se razabire čakavski supstrat (usp. va *Yiordani* 'u Jordanu' i *vaznesi* 'uznesi'). To posredno potvrđuje tvrdnju Bulcsúa Lászla kako su se arebicom u manjoj mjeri služili i bosanski franjevci (usto sam, tijekom toponomastičkih istraživanja u Hutovu, čisto hrvatskom istočnohercegovačkom mjestancu, od ispitanika dočuo da su neki stariji ljudi, dakako katolici, poznavali to pismo, a Dunja Brozović Rončević mi je ispriopovjerala kako je njezin otac, glasoviti hrvatski jezikoslovac Dalibor Brozović, svoje bilješke što ih je trebalo skriti od nadzornih tijela pisao tim pismom koje je naučio tijekom gimnazijskih dana u Visokome), a barem su se u prvoj fazi razvoja hrvatske *aljamiado*-književnosti, istočni i zapadni utjecaji prožimali na stilskoj razini (primjerice, petrarkistički odjeci u pjesmama čiji su autori muslimani). Prožimanja su se u manjemu omjeru nastavila i u kasnijim razdobljima (pisanje kalendara i ljekaruša) s tim da je ikavica bila stalnicom i katoličkih i muslimanskih autora iz Bosne i Hercegovine. Na

koncu, treba istaknuti da se arebica nazivala i hrvaticom te da prva pjesma napisana tim pismom sadržava hrvatsko ime, a odjeci se *aljamiado*-književnosti razabiru i u stvaralaštvu suvremenih hrvatskih pjesnika poput Maka Dizdara. Nadalje, hrvatskom su se *aljamiado*-književnosti temeljito i sustavno bavili Hrvati islamske vjeroispovijesti poput Muhameda Hadžijahića, autora natuknice *aljamiado literatura* u I. svesku *Hrvatske enciklopedije* (1941. – 1945.). Dakako da je arebica danas ponajprije baština suvremenih Bošnjaka, njome je tiskano pedesetak knjiga te se uspješno oživljuje unutar bošnjačkoga narodnog bića, no ona je i dijelom hrvatske kulture.

Razvoj su srednjovjekovne istočnohercegovačke pismenosti i zametke književnosti (jer natpise bismo sa stećaka mogli nazvati prahai-kuom hrvatske književnosti) gotovo u potpunosti zaustavila osmanlijska osvajanje koja su demografski opustošila istočnu Hercegovinu. Da su se zametci istočnohercegovačkoga odvetka hrvatskoga latinizma već bili uhvatili, pokazuju istočnohercegovački iseljenici iz okolice Nevesinja poput Dubrovčanina Grgura Budislavića (oko 1485. – oko 1551.), doktora teologije koji je predavao Zadru, Cosenzi i Sieni, bavio se prirodoslov-
ljem i crkvenim pravom te je pisao stihove na latinskome jeziku. Njegov je nećak Toma Budislavić (1545. – 1608.), trebinjsko-mrkanski biskup 1606. – 1608., na primjerak *Svaštica iz prirodoslovlja* spomenutoga mu strica Grgura, dopisivao hrvatske nazive biljaka. U povijesti je hrvatske književnosti zabilježen kao suizdavač *Jedupke* Mikše Pelegrinovića (koju je pogrešno pripisao Andriji Čubranoviću te u kojoj je sam sebi napisao posvetu) te prijatelj portugalskoga humanista koji je djelovao u Dubrovniku Didaka Pira. Vežanost je za zavičaj iskazao stalnim nastojanjima da pomogne preostalim tamošnjim kršćanima. U tu je svrhu liječio čak i sultana Murata III. te za nagradu dobio knežiju Bobani. Nakon smrti u Napulju oporučno je ostavio svoju imovinu dubrovačkoj Bratovštini svetoga Roka za osnutak zavoda *Collegium orthodoxum Budislavum* koji je pripremao svećenički podmladak za vjersko-prosvjetni rad u pokrajina-ma pod osmanlijskom vlašću, a djelovao je 1635. – 1648. Vežanost je za Popovo iskazala i hrvatska književnica Anica Bošković (1714. –

1804.), koja je dva legata zaklade obitelji Bošković ostavila kako bi poduprla rodbinu u Orahovu Dolu.

Trag je pismenosti tijekom osmanlijske okupacije zapis na ravanjskoj župnoj crkvi Rođenja Blažene Djevice Marije iz 1579. pisan hrvatskom ćirilicom. Zanimljivo je napomenuti kako je Popovo XVI. – XVIII. stoljeća iznjedrilo barem četiri biskupa. Iz Rupnoga Dola potječu skadarski i sofijski biskup Dominik Andrijašević (1572. – 1632.) te nikopoljski i sofijski biskup te trebinjsko-mrkanski administrator Marko Andrijašević (oko 1670. – 1740.), iz Orahova Dola potječu barski nadbiskup Toma Medvjedović (1573. – 1608.) i lješki biskup Benedikt Medvjedović (? – 1654.), a možda i skopski biskup Toma Tomičić (spominje se 1736. njegov pohod u Popovu). Svi su oni, uz neke župnike poput fra Blaža Gračanina, ostavili i pismene zapise, ponajprije o položaju mjesnih katolika i brojnosti svojih župljana.

U istočnoj Hercegovini usčuvani su ujedno najstarije matične knjige, i to župa Rupni Do (u Popovu) i Gradac (u Zažablju, u neumskome zaleđu) koje se vode od 1708. odnosno 1709., a vjerojatno su postojale i starije, iz druge polovice XVII. stoljeća. U XVIII. stoljeću matične su knjige bile gotovo jedini prežetak višestoljetne pismenosti najvjerojatnije zbog toga što su stalni i neprekinuti mletačko-osmanlijski sukobi raselili stanovništvo, dodatno osiromašili i onako ubog puk te ugasili središta pismenosti u Popovu koja su opstajala ponajprije zahvaljujući blizini Dubrovačke Republike. U XIX. stoljeću književna se i publicistička pozornica budi. Najstariji je u nizu hrvatskih književnika i publicista iz istočne Hercegovine koji su svoje djelovanje otpočeli u XIX. stoljeću Martin Đurđević (1845. – 1913.), rođen u Doljanima, selu na samoj granici s Hrvatskom, nedaleko od Metkovića, koji u *Memoarima s Balkana* (1858. – 1878.), knjizi objavljenoj 1910., Dubrovnik naziva hrvatskom Atenom te, kao izravan svjedok vremena, opisuje zbivanja tijekom Hercegovačkoga ustanka i ulaska austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu. Tek je nešto mlađi od njega Neumljanin Nikola Buconjić (1865. – 1847.), koji je uz etnografsko djelo *Život i običaji Hrvata katoličke vjere* (1908.) te *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca* (1910.) pisao pjesme, spjevove i roman *Grob do groba* (1942./1943.). Godine 1936. svoju prvu

pjesničku zbirku *Vidopoljska noć* objavljuje Stočanin Mak Dizdar (1917. – 1971.), a nakon njega na pozornici stupaju Popovac iz Zagorca Anđelko Vuletić (1933. – 2021.), Višićanin Nikola Martić (1938. – 2013.) te Popovac rođen u Turkovićima i hrvatski uznik Stojan Vučićević (1941. – 1989.). Hrvatskoj je književnosti podrijetlom (otac mu je Hrvat rodом iz Ravnoga) i vlastitim odabirom pripadao i Mirko Kovač (1938. – 2013.) rođen u Petrovićima na bosanskohercegovačko-crnogorskoj granici, koji u mnogim svojim romanima opisuje život u hercegovačkome zaleđu Dubrovnika, a u Trebinju je rođen i hrvatski književnik Pero Budak (1917. – 2008.). Nakon Drugoga svjetskog rata hrvatska su se riječ i nacionalna svijest čuvali u časopisu *Dugo i njegov narod* (1965. – 1981.) koji je uređivao don Stjepan Batinović, a okidač su za početak suvremenih povijesnih istraživanja bile doktorska radnja Bazilija Stjepana Pandžića (1918. – 2019.) *De dioecesi Tribuniensi et Mercaneni* (1945.) i zbornik *Tisuću godina Trebinske biskupije* koji je priredio don Ivica Puljić, pokretač edicije *Humski zbornik* kojom je istočna Hercegovina konačno upisana na hrvatski kulturni zemljovid. Istočna je Hercegovina tijekom posljednjih desetljeća postala rasadnikom suvremenih hrvatskih književnika (s pjesnicima se među njima možete upoznati u antologiji *Hrvatsko pjesništvo donje Hercegovine* Ljube Krmeka) poput Mile Maslaća (1949. – 2007.), Pere Pavlovića, Borisa Njavre, Stane Ščapec, Ljube Krmeka, Stanka Krnjića, Srećka Marijanovića, Vesne Slobodan i mnogih drugih.

ŽRTVAMA IZBORENA DUBROVAČKA SLOBODA

Za kraj ću se tek prisjetiti razgovora sa Stanislavom Vukorepom, jednim od neumornih čuvara kulturne baštine istočnohercegovačkih Hrvata, kojemu je pred Domovinski rat u Čepikućama jedan mještаниn rekao da živi u kući staroj 300 godina. Na to mu je Stanislav odgovorio kako kuće udaljene tek nekoliko kilometara od Čepikuća gore svakih tridesetak godina i puk bježi u nepoznato, pa vas pitam, dragi čitatelji, kao potomak istočnohercegovačkih izbjeglica iz Popova, jeste li voljni zaboraviti prekrasne evanđelistare i stečke, prestati tragati za bene-

diktinskim skriptorijima u kojima je neki brat po peru popa Dukljanina pisao retke svoje još nepoznate kronike, prešutjeti dobrotvore našega školstva, kroničare Hercegovačkoga ustanka te velikane suvremenoga hrvatskog pjesništva i pustiti da naše stoljetne crkve od Trebinja, Bijele, Oraha, Zaplanika, Belenića i Dubljana, preko Ravna, Zavale, Orahova Dola, Koteza, Trnčine, Trebinje, Rupnoga Dola, Velje Međe, Hutova, Hrasna, Stoca i Dubrava do Neretve u crvenicu propadnu? Sve je to iznjedrila jedna malobrojna, ponosna i svako malo progonjena zajednica Crvenih Hrvata čijim je žrtvama i trdom Dubrovnik u velikoj mjeri plaćao sjaj svojih crkava, zidina i palača te najveće blago, slobodu.

AN ESSAY ON EASTERN HERZEGOVINA ON THE CROATIAN CULTURAL MAP

ABSTRACT

The paper is a kind of guide through the Croatian linguistic, literary and cultural heritage of eastern Herzegovina. The introductory part presents basic demographic and historical data, followed by certain anthroponomastic facts and dialectological data, and the central part of the work is a historical overview of the development of the eastern Herzegovinian branch of Croatian literature, from medieval monuments by anonymous authors to the literary works of Croatian greatest literates.

Key words: Eastern Herzegovina, history of literature, anthroponomastics, dialectology